

UDC 271.2:398](477.43/44) «1920»

DOI 10.2518/2307-7778.19.2.13

**Михайло ПАНАСЮК**

аспірант кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, вул. Острозького, 32, м. Вінниця, Україна, 21100 ([pm.vin@ukr.net](mailto:pm.vin@ukr.net))

**Mykhaylo PANASJUK**

Postgraduate student at the Department of Ukrainian History and Culture at the Vinnitsa Pedagogical University, Ostrozkohe Street, 32, Vinnytsia, 21100 ([pm.vin@ukr.net](mailto:pm.vin@ukr.net))

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3497-1270>

### РЕЛІГІЙНА ТВОРЧІСТЬ ПОДОЛЯН В 1920-Х РР.

**Анотація.** *Мета дослідження* – розкрити характер усної народної творчості релігійного характеру на Поділлі в 1920-х рр., особливості релігійного руху, ставлення радянської влади до поширення різноманітних оповідань, легенд, переказів духовного та моралістичного змісту на території краю в зазначений період. **Наукова новизна** полягає у тому, що на основі використаних матеріалів, архівних документів, переказів старожилів вдалося з'ясувати характер релігійних оповідань та способи поширення їх на території краю. Виділити два напрямки релігійної творчості: поширення відомостей про так звані «чудеса» та сімейно-побутові оповідання, подібність та відмінність між ними. Саме останні мало досліджувались в українській історіографії. **Методологія дослідження** базується на принципах історизму, об'єктивності, системності, соціального підходу, а також на використанні загальнонаукових (описання, пояснення, аналізу та синтезу) та спеціально-історичних (історико-порівняльній, історико-типологічній, конкретно-соціологічній) методів. Також для автор застосовував географічний метод дослідження. **Висновки.** Піднесення релігійної активності зумовлене рядом факторів, зокрема антирелігійною пропагандою, розгорнутою органами влади, переслідуванням священників, ченців, церковних людей, поширенням відомостей про різноманітні чудеса на території Поділля та всієї України. Народна творчість стала своєрідною реакцією на складні духовно-політичні процеси 1920-х років, до певної міри протидією утвердженню комуністичної ідеології. Подоляни прагнули зберегти свої духовні та моральні традиції, світобачення, віру в Бога, уявлення про справедливість, суд, покарання. Також автор статті торкається проблеми морально-психологічних стосунків даного періоду, вказує на шляхи поширення оповідань, їх значення як в сімейних-побутових стосунках, так і в збереженні релігійної традиції на території Подільського краю.

**Ключові слова:** релігійна творчість, духовні традиції, антирелігійна пропаганда, оповідання та легенди містичного характеру, релігійні чудеса.

### PODILLIANS' RELIGIOUS ART IN THE 1920S

**Abstract.** *The objective of research* The article researches the oral folk art of the religious nature of Podillya in the 1920s, the peculiarities of the religious movement, the Soviet authorities attitude to the spread of various stories, legends, translations of the spiritual and the moral contents on the territory of this region. From a scientific point of view, the **originality** of the article lays in the fact that it has managed to establish the character of religious stories and the methods of their dissemination in Podillya. There are two areas of the religious art: the information dissemination about the so-called «miracles» and family-stories, the similarities and the differences between them. In particular, the latter were hardly researched in the Ukrainian historiography. **Methodology of research** is based on the principles of historicism, objectivity, systemism, social approach, as well as applying general scientific (description, explanation, analysis and synthesis) and specifically historical. **Conclusions.** The rise of religious activity was influenced by a number of factors, such as an anti-religious propaganda, deployed authorities, persecution of priests, monks, church people, the information dissemination about various miracles on the territory of Podillia and the whole Ukraine. Folk art became a kind of reaction to the complex spiritual and political processes of the 1920s, the opposition of the communist ideology establishment to a certain extent. The Podolians sought to preserve their spiritual and moral traditions, world outlook, the belief in God, the idea of justice, law and punishment. The author of the article also deals with the problems of the moral and the psychological relations of this period, the ways of stories distribution, their significance in family-domestic relations

and for the preservation of the religious traditions on the Podilskyi region territory are indicated as well.

**Key words:** religious art, spiritual traditions, anti-religious propaganda, mystic stories and legends, religious miracles.

**Постановка проблеми.** У 20-х рр. ХХ ст. в Україні, незважаючи на протидію держави, відбувається піднесення релігійного руху. Організовувалися хресні ходи, паломництва до святих місць, поширювалися відомості про так звані «чудеса», розповсюджувались оповідання, легенди містичного характеру. Подільський край стає одним із центрів активізації народного релігійного руху. Невід'ємною складовою цього процесу є формування усної народної творчості.

**Аналіз останніх досліджень та публікацій.** Дана тема неодноразово висвітлювалася в історичній та етнографічній літературі. Важливим джерелом у вивченні питання релігійної творчості громадян є дослідження Никанора Дмитрука «Про чудеса на Україні року 1923-го», опубліковане в 1925 р. (Nykanor, D., 1925). Никанор Дмитрук – публіцист, фольклорист, збирач давнини, історик, був сучасником тих подій, його свідчення мають важливе значення. Не менш цінним джерелом є праця Олени Пчілки «Українські легенди останнього часу», що вийшла в тому ж 1925 році. (Pchilka, 1925). Більшість легенд і переказів, зібраних дослідницею, стосуються Подільського краю, вона дає відомості про місце, час та очевидців, від яких були записані твори. Не зайвим буде згадати роботу Миколи Левченка «Як утворилась легенда про нове чудо в Лаврі», що вийшла друком в 1927 р. (Levchenko, 1927). Хоча автор і описує події в Києві, але перекази про лаврське чудо розійшлось по всій Україні. Етнограф збирає оповіді про нього на території Вінницької округи від місцевих жителів, які передавали його із уст в уста.

У наш час релігійна творчість українців тих років вивчалась В. Дяківим у роботі «Прояви народної релігійності українців в умовах більшовицької окупації початку 1920-х років», (Dyakiv, 2010), В. Рожко в праці «Чудотворні ікони Волині й Полісся: історико-краєзнавчий нарис», (Rozhko, 2002), О. Галамай «Релігійні чудеса на Вінниччині», (Galamaj, O., 2002), Є. Слободянюк «Релігійність Подільського селянства у 20-х рр.» (Slobodyanyuk, 1991) та інших. У поле зору дослідників попадали переважно відомі чудеса та народні рухи, пов'язані з ними. Але релігійна творчість населення формувалася не лише під впливом чудес, вона зазнала впливу різних факторів. Важливим процесом є поширення на території краю оповідань морально-етичного, побутового характеру. Тому **метою роботи** є дослідження проявів усної народної творчості релігійного характеру саме цього напрямку.

**Виклад основного матеріалу.** На релігійне життя Поділля 20-х років минулого століття впливали ряд факторів суспільно-політичного характеру: духовні традиції населення краю; уявлення про справедливість, покарання грішників, Божий суд; моральні норми та правила сімейного та громадського життя; антирелігійна пропаганда, розгорнута органами влади, переслідування священників, ченців, церковних людей; поширення відомостей про різноманітні чудеса на території Поділля та всієї України.

Активно почали поширюватися перекази сімейно-побутового повчального характеру. Вони несли інформацію про ті чи інші події, що відбувались у містах та селах краю, але обов'язковою в них стала наявність Божественного провидіння. Стрімке розповсюдження подібних оповідань було своєрідною реакцією населення на несправедливість в духовно-моральній сфері, переслідування церкви.

Незважаючи на зв'язок легенд морально-повчального характеру з відомостями про явлення різних чудес, їх можна виділити в окрему групу. Приклади таких переказів наводять у своїх працях Олена Пчілка (Pchilka, 1925, s. 41), Никанор Дмитрук (Nykanor, 1925, s. 57), останній дає їм назву «Чудеса різного змісту». Найпоширенішими легендами були: «Син носить матір на руках», «Розмова

подорожнього та жінки», «Дитина-нечистий», «Як потрібно до Страшного суду готуватись» та інші. Оповідання даного напрямку займали вагоме місце в релігійній свідомості населення. Піднімалися питання сімейних стосунків, несправедливості, підлості, зневага до віруючих, близьких людей, до батьків. Розповіді закінчувались переважно покаранням грішників, повчанням, зціленням від хвороби, нагородою за добрі діла, за проявлення віри. Але обов'язково в ситуацію втручається надприродна сила з метою підтримки правди та її носіїв. Наприклад, діти, що не шанують старих батьків, мають отримати покарання, як у розповіді «Син носить матір на руках» (Pchilka, 1925, s. 44–45). Зміст її наступний. Одружившись, Син так почав зневажати матір, що навіть на вечерю не кликав. Одного разу до них завітав подорожній та почав запитувати: «Ви вечеряєте удвох, більш нікого нема вдома?». «Та ні є ще стара мати на печі, – відповідає син, – Вона мені так набридла, що не можу на неї дивитись». А мати сиділа та плакала. Тоді подорожній говорить їм: «Відайте мені її». Син відповідає: «То забирайте». «Винеси її, щоб посадити на підводу», – просить чоловік. Коли син взяв матір на руки та вийшов на вулицю, матір присохла до рук, а незнайомиць раптово зник. Отак до сих пір син носить матір на руках. Розповідь на цьому завершується, релігійна свідомість народу таким способом реагувала на прояви зневаги дітей до батьків. У легенді «Дитина – нечистий» ніхто з жителів села не приютив подорожнього, крім однієї жінки, що мала хвору дитину. Вночі почалася пожежа в селі, і більшість клунь зі збіжжям згоріла, лише у вдови, в клуні якої і ночував таємничий подорожній усе збереглося. Одночасно він зцілює хвору дитину (Nykanor, 1925, s. 58).

Несправедливість у сімейно-побутових стосунках була доволі популярною темою в народній творчості. Цікаву розповідь мені довелося почути на Літинщині. Її зберегла та передала своїм дітям жителька с. Яблунівка Кучерук Євдокія Михайлівна. У ній повідомляється про звичайну сім'ю – чоловік, дружина та двоє дітей. Але дружина почала втрачати зір, і з кожним разом їй усе важче було господарювати, врешті вона зовсім осліпла. Господар почав сердитись, мовляв, вона ж їсти не може приготувати, за дітьми дивитись. Жінці важко було чути нарікання. Усе лягло на плечі голови сім'ї, який цілий день працює, за дітьми дивиться, їсти готує. І почав ненавидіти чоловік дружину, становище її стало нестерпним. Навіть при дітях звучали дорікання: куди нам цього сліпця подіти. Нарешті господар вирішив вивезти незрячу дружину з дому і десь залишити на погибель. Бідолаха відчувала свій кінець і молилася Богу. Як завжди, вранці чоловік пішов працювати, але твердо вирішив, що позбудеться дружини. Здавалось, що вже ніщо не могло спинити цей задум. Через декілька годин у домі з'явився старець і завів розмову. Жінка все розповіла та з сумом додала, що їй час піти з життя або чоловік згубить. Тоді старець повідомляє, що не випадково зайшов до цієї хати, що померти вона мала ще в дитинстві та бути на небесах як ангели. Але Бог дарував їй життя на землі, як і це випробування. Наказав, щоб жінка не боялася нічого, чоловік знову її полюбить, варто лише завжди пам'ятати про Бога. Коли несподіваний гість покинув дім, до жінки повернувся зір. У вечері озлоблений чоловік повертався додому й прагнув здійснити задумане. Але, відкривши двері, насторожився: у хаті було виметено, посуд помито, вечера приготовлена, дитячі очі світилися радістю... Ось так Боже провидіння рятує людей – вважали укладачі даної розповіді.

Як не дивно, але такі оповідання не направлені прямо проти представників тодішньої влади, вони спрямовані проти несправедливості, неповаги, немилосердя. Головними персонажами легенд є прості жителі, на вчинки яких реагує Божественна сила. Ми не можемо довести правдивість таких історій, а особливо їх містичне розрішення. Але значна частина віруючих в той час жила подібними переказами і прагнула, щоб у ситуацію втрутився Бог, ні до кого іншого їм звернутися було неможливо. Зло каралось – ось головна ідея народних оповідань духовного характеру.

Звісно, релігійна творчість видозмінювалась, розповіді обростали новими деталями. Навіть якщо й були реальні історії, то вони швидко перетворювалися на нереальні. Але в будь-якому випадку народні оповідання є прикладом релігійної свідомості жителів краю.

Популярність легенд зумовлювалася проявами несправедливості, озлоблення, жорстокості. Морально-релігійні стосунки, що панували в 20-х рр., створили сприятливе середовище для поширення народних оповідань сімейно-побутового релігійного змісту. В умовах гонінь та переслідування віри частина церковних людей була позбавлена постійного місця проживання, засобів для існування. Доводилось обирати спосіб подорожування – чи добровільно, чи примусово. Людина в дорозі постійно перебувала з молитвою, ночівля та харчування залежали від милосердя жителів конкретної місцевості. Подібних мандрівників у 20–30-ті роки ХХ століття було чимало. Частина віруючих їх сприймала як божих людей, старців, пророків. В оповіданнях, що поширювались на території Поділля, фігурують саме такі персонажі – божі подорожники. Вони розповідали про Бога, про майбутнє, повчали людей, зцілювали хворих. Вважалося великим гріхом їх не прийняти чи не допомогти. Сім'я чи навіть цілі поселення могли отримати покарання за такі дії.

У релігійних переказах можна знайти пояснення причин появи знаменитих чудес про Калинівський хрест, Йосафатову долину та інші. У розповіді «Розмова подорожуючого та жінки», що наводить Олена Пчілка, (Pchilka, 1925, s. 44) звичайний пастух стає свідком розмови двох людей. Чоловік вказує, що багато лиха твориться на землі: кривдять, убивають, проливають кров. Необхідно людей покарати, наслати на них якусь пошесть. Жінка починає умовляти подорожуючого:

Шкода людей, залишаться малі діти, будуть плакати.

Тоді нашлемо на них недугу, щоб боліли, можливо, задумаються над своїми вчинками.

Ні, шкода людей, будуть мучитися, нарікати. Краще творити чудеса на землі, щоб бачили люди Божу силу, може, покаються, перестануть у гріхах жити.

Нехай будуть чудеса, людям на науку.

І повеліли пастуху проповідувати, а самі раптово зникли. Зрозумів тоді пастух, що це Христос та Божа Мати. Почали люди ставити на тому місці хрести. Релігійна свідомість у такий спосіб пояснювала різні явища духовного характеру.

Поширення релігійних оповідань почало турбувати партійні органи краю. Хоча більшу загрозу для радянської влади становили православні чудеса, популярність оповідань та легенд теж викликала занепокоєння. У Вінницькому окружному партійному комітеті вони були названі небилицями, видумками, що дурманять народ (SAVR, f. P-29, d. 1, c. 17, p. 38). Але їх розповсюдження розцінювалось як духовна агітація, заперечення атеїзму. В інформаційному зведенні того ж Вінницького окружного партійного комітету за вересень 1923 р. звучали заклики вести боротьбу як з чудесами, так і з релігійними чутками. При цьому не існувало виробленої стратегії протидії подібним явищам, тому гостро постало питання про необхідність пошуку нових форм діяльності: «...відчувається потреба в створенні чогось важливого, постійного, міцного, потужного, здатного в будь-який момент розгорнути свою роботу. Чого до цих пір немає» (SAVR, f. P-29, d. 1, c. 17, p. 50). Вінницький окружком вважав свою роботу по боротьбі з народним оповіданнями релігійного змісту та чудесами недостатньою, але боявся проявляти зайву ініціативу перед вищестоящими організаціями, висловлюючи пропозицію виробити єдину стратегію та тактику в даному питанні.

**Висновки.** Усна народна творчість релігійного характеру була реакцією на різноманітні явища суспільно-політичного життя, протидією антирелігійній пропаганді розгорнутою більшовицькою владою, насадженню атеїзму, вона стала відображенням народних уявлень про добро та зло, про покарання та милосердя, про

справедливість та Божий суд. Релігійні оповідання розкривають усю складність стосунків в сім'ї, громаді, суспільстві. Усна творчість показує високу релігійність подільського населення, його моральні ідеали та інтерес до різних проявів духовного характеру. Колективна творчість у даному випадку відзначається наповненістю різних форм та способів вираження. Фольклорні твори займала вагоме місце в суспільному житті краю в 20-х рр. ХХ ст. та потребують подальшого вивчення.

### Бібліографія

**Галамай, О.** (2002). Релігійні чудеса на Вінниччині. *Вінниччина: історія і сучасність: до 70-річчя створення Вінницької області*: матеріали обласної історико-краєзнавчої конференції Вінниччина очима молодих істориків (сс. 50–53). Вінниця.

**Державний архів Вінницької області.**

**Дяків, В.** (2010). Прояви народної релігійності українців в умовах більшовицької окупації початку 1920-х років. *Вісник Львівського університету. Серія: Філологія*. Випуск 43. С. 169–180.

**Левченко, М.** (1927). Як утворилася легенда про нове чудо в Лаврі. *Етнографічний вісник*, 4. С. 120–125

**Никанор, Д.** (1925). Про чудеса на Україні року 1923-го. *Етнографічний вісник*, 1. С. 50–61.

**Пчілка, О.** (1925). Українські легенди останнього часу. *Етнографічний вісник*, 1. С. 41–49

**Рожко, В.** (2002). *Чудотворні ікони Волині й Полісся: історико-краєзнавчий нарис*. Луцьк, 352 с.

**Слободянюк, Є.П.** (1991) Релігійність українського селянства у 20-х рр.: тези Десятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції ВДПУ імені М. Островського (с. 106). Вінниця.

### References

Derzhavnyi arkhiv Vinnickoyi oblasti [SAVR – State Archives of Vinnitsa Region]

**Diakiv, V.** (2010). Proïavy narodnoi relihiinosti ukraïntsiiv v umovakh bilshovytskoi okupatsii pochatku 1920-kh rokiv [Manifestations of popular religiosity of Ukrainians in the conditions of the Bolshevik occupation of the early 1920s]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii: Filolohiia*. Vypusk 43. S. 169–180.

**Halamai, O.** (2002). Relihiini chudesa na Vinnychchyni [Religious miracles in Vinnytsia region]. *Vinnychchyna: istoriia i suchasnist: do 70-richchia stvorennia Vinnytskoi oblasti: materialy oblasnoi istoryko-kraieznavchoi konferentsii Vinnychchyna ochyma molodykh istorykiv* (ss. 50–53). Vinnytsia.

**Levchenko, M.** (1927). Yak utvorylasia lehenda pro nove chudo v Lavri [How the legend of a new miracle in the Lavra was formed]. *Etnohrafichnyi visnyk*, 4. S. 120–125

**Nykanor, D.** (1925). Pro chudesa na Ukraini roku 1923-ho [About miracles in Ukraine in 1923]. *Etnohrafichnyi visnyk*, 1. S. 50–61.

**Pchilka, O.** (1925). Ukrainski lehendy ostannoho chasu [Recent Ukrainian legends]. *Etnohrafichnyi visnyk*, 1. S. 41–49

**Rozhko, V.** (2002). Chudotvorni ikony Volyni y Polissia: istoryko-kraieznavchyï narys [Miraculous icons of Volyn and Polissia: historical and local history essay]. Lutsk, 352 s

**Slobodianiuk, Ye.P.** (1991) Relihiinist ukraïnskoho selianstva u 20-kh rr. [The religiosity of the Ukrainian peasantry in the 1920s]. *Tezy Desiatoi Vinnytskoi oblasnoi istoryko-kraieznavchoi konferentsii VDPU imeni M. Ostrovskoho* (s. 106). Vinnytsia.